

Το κυρίαρχο πρότυπο ανάπτυξης και η μαρξιστική απόπειρα υπέρβασής του

Η προβληματική περί «ανάπτυξης», η ίδια η έννοια της «ανάπτυξης»¹ ως κεντρική έννοια για την κατανόηση των κοινωνικοοικονομικών φαινομένων, αποτελεί, όπως είναι γνωστό, μεταπολεμική θεωρητική επεξεργασία². Επεξεργασία που ήρθε στο προσκήνιο της μεταπολεμικής οικονομικής και κοινωνικής σκέψης ως παρακολούθημα ριζικών ανακατατάξεων στο παγκόσμιο οικονομικό και πολιτικό σύστημα. Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος εσήμανε την κατάλυση των αποικιοκρατικών αυτοκρατοριών. Η νεοαποκτηθείσα ανεξαρτησία των πρώην αποικιών και ημιαποικιών, εντέλει του μεγαλύτερου τμήματος των χωρών της υδρογείου, έθετε επί τάπητος το ζήτημα της συγκρότησής τους σε αυτόνομες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές οντότητες, σε ανεξάρτητα κράτη. Η προβληματική λοιπόν περί ανάπτυξης έθεσε κατ' αρχήν στο επίκεντρο της προσοχής της τις οικονομικές προοπτικές των περιφερειακών χωρών. Στην ουσία ετίθετο παράλληλα το ζήτημα της καθιέρωσης νέων οικονομικών και πολιτικών σχέσεων ανάμεσα στα κέντρα του καπιταλισμού και την περιφέρειά του, το ζήτημα της δημιουργίας μιας νέας παγκόσμιας οικονομικής και πολιτικής «τάξης πραγμάτων». Εδώ επρόκειτο να συγκρουστεί η νεοαποικιοκρατία, όπως επικράτησε να ονομάζεται ο οικονομικός και πολιτικός έλεγχος επί του παγκόσμιου συστήματος από τις καπιταλιστικές μητροπόλεις, με την απόπειρα εθνικής, πολιτικής και οικονομικής χειραφέτησης των περιφερειακών χωρών. Αυτή η πολιτική σύγκρουση επρόκειτο να τροφοδοτήσει τη θεωρητική αντιπαράθεση ανάμεσα σε διαφορετικά υποδείγματα περί «ανάπτυξης», τα οποία είδαν το φως της μεταπολεμικής περιόδου: το υπόδειγμα που συγκροτούν οι συμβατικές αντιλήψεις από τη μια, οι μαρξιστικές αντιλήψεις στη νεομαρξιστική τους κυρίως εκδοχή από την άλλη.

Ο χρόνος που μεσολάβησε από τότε που τα αντιτιθέμενα θεωρητικά υποδείγματα περί «ανάπτυξης» επηρέασαν και καθοδήγησαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο την πολιτική, κοινωνική και οικονομική σκέψη, επιτρέπει σήμερα μια συνολικότερη και ουσιαστικότερη αξιολόγησή τους. Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε εδώ, ανάμεσα στο συμβατικό - αστικό υπόδειγμα περί «ανάπτυξης» και στο μαρξιστικό υπόδειγμα υπάρχουν σημαντικές συγκλίσεις, το νεομαρξιστικό ρεύμα, το οποίο αναδείχθηκε τη μεταπολεμική περίοδο, επιχειρήσει να αμφισβητήσει και να υπερβεί το συμβατικό - αστικό υπόδειγμα, αλλά και να αναθεωρήσει, εν μέρει τουλάχιστον, ορισμένες «ορθόδοξες» μαρξιστικές αντιλήψεις. Εν τούτοις,

Η Σοφία Αντωνοπούλου είναι επίκουρη καθηγήτρια στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.

όπως θα δούμε, το νεομαρξιστικό ρεύμα εγκλωβίστηκε εν μέρει στο συμβατικό - αστικό πρότυπο, το οποίο επιχειρήσε να υπερβεί. Είμαστε λοιπόν υποχρεωμένοι σήμερα να θέσουμε και πάλι «τον δάκτυλον επί τον τύπον των ήλων» και να επιχειρήσουμε μια νέα διέξοδο στο θεωρητικό ζήτημα της «ανάπτυξης», κρατώντας τις θετικές συμβολές του μαρξισμού και υπερβαίνοντας, στο μέτρο των δυνάμεών μας, τις θέσεις εκείνες που συνιστούν επανεγκλωβισμό στο συμβατικό θεωρητικό πρότυπο. Ας εξετάσουμε όμως κατ' αρχάς το συμβατικό πρότυπο «ανάπτυξης».

Το συμβατικό υπόδειγμα περί «ανάπτυξης»

Οι πρώτες μεταπολεμικές θεωρήσεις περί «ανάπτυξης» προήλθαν από το χώρο της συμβατικής οικονομικής επιστήμης και επιχειρήσαν να προσδιορίσουν ορισμένα κυρίως ποσοτικά οικονομικά κριτήρια ή και να κατασκευάσουν κάποια μαθηματικά οικονομικά μοντέλα, ως υποδείγματα «οικονομικής μεγέθυνσης»³. Επικράτησε παράλληλα η αντίληψη ότι η πλήρης ενσωμάτωση των περιφερειακών χωρών στη διεθνή καπιταλιστική αγορά, η εξάπλωση του δυτικού κεφαλαίου και της δυτικής τεχνολογίας θα γεφύρωνε το χάσμα μεταξύ «αναπτυγμένων» και «καθυστερημένων» χωρών. Οι «υπό ανάπτυξη» χώρες θα πέραναν τα στάδια εξέλιξης της Ευρώπης και θα προσέγγιζαν έτσι το επίπεδο «ανάπτυξης» των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών⁴. Σε ό,τι αφορά τα αίτια της «υπανάπτυξης», η αντίληψη αυτή επιχειρηματολογούσε ότι ήταν εσωτερικά, θα έπρεπε δηλαδή να αναζητηθούν στις «παραδοσιακές» συνθήκες αυτών των χωρών, συνθήκες οι οποίες χαρακτηρίζονταν ως εμπόδια στην «ανάπτυξη».

Τις πρώτες μεταπολεμικές αντιλήψεις περί «ανάπτυξης», τις οποίες αναφέραμε παραπάνω, επιχειρήσε να συστηματοποιήσει περί τα τέλη της δεκαετίας του '50 ο W. Rostow, ο οποίος άσκησε μεγάλη επιρροή και είναι ο γνωστότερος εκπρόσωπος αυτής της σχολής. Στο έργο του *Τα Στάδια της Οικονομικής Μεγέθυνσης*⁵ προσδιόρισε πέντε στάδια από τα οποία όφειλαν να περάσουν όλες οι «καθυστερημένες» χώρες, προκειμένου να φτάσουν στο επίπεδο των «αναπτυγμένων» χωρών: 1. Το στάδιο της παραδοσιακής κοινωνίας. 2. Το στάδιο πριν την απογείωση. 3. Το στάδιο της απογείωσης. 4. Ο δρόμος προς την ωριμότητα. 5. Η κοινωνία της μαζικής κατανάλωσης. Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο, κατά τον Rostow, ότι η κοινωνία βρίσκεται στο στάδιο της «απογείωσης», είναι η αύξηση των αποταμιεύσεων και των επενδύσεων ως ποσοστό του εθνικού εισοδήματος από ένα 5 τοις εκατό σε 10 ή περισσότερο, πράγμα που οδηγεί στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Τα στάδια αυτά ο Rostow θεώρησε ότι έχουν καθολική ιστορική ισχύ, αφορούν δηλαδή τόσο τα στάδια εξέλιξης από τα οποία πέρασαν οι «αναπτυγμένες» καπιταλιστικές χώρες και δη η Δυτική Ευρώπη, όσο και τα στάδια εξέλιξης από τα οποία όφειλαν να περάσουν οι «καθυστερημένες» χώρες.

Όπως είναι φανερό, στο υπόδειγμα αυτό ως κεντρικό ζήτημα της «ανάπτυξης» θεωρείται το ποσοστό των επενδύσεων στο εθνικό εισόδημα. Όπως επίσης είναι φανερό, το υπόδειγμα αυτό, το οποίο μάλιστα αναγορεύεται σε θεωρία καθολικής ιστορικής ισχύος, δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα τεχνητό σχήμα, από μια κατασκευασμένη λογική αφαίρε-

ση, η οποία δεν έχει καμιά σχέση με τις πραγματικές ιστορικές (κοινωνικές, οικονομικές και άλλες) συνθήκες των συγκεκριμένων χωρών. Η εξέλιξη από την «παραδοσιακή» κοινωνία στην κοινωνία της «ωριμότητας», η ιστορική ανέλιξη, συλλαμβάνεται εδώ να συντελείται στην ουσία ως μια αύξηση ποσοστών. Η «ανάπτυξη» ταυτίζεται με το μαγικό ποσοστό 10% ή περισσότερο. Είναι φανερό ότι η αντίληψη αυτή απλοποιεί με τελείως αφελή τρόπο τη διαδικασία της κοινωνικής εξέλιξης.

Η οικονομική μονομέρεια των πρώτων αυτών υποδειγμάτων περί «ανάπτυξης» επιχειρήθηκε στη συνέχεια να ξεπεραστεί με τη συμβολή και άλλων επιστημονικών κλάδων, της κοινωνιολογίας, της πολιτικής επιστήμης, της ψυχολογίας, της ανθρωπολογίας κ.λπ., έτσι ώστε στη θεώρηση της «ανάπτυξης» να συμπεριληφθούν οι κοινωνικοί, πολιτικοί και άλλοι παράγοντες που υπεισέρχονται στο πρόβλημα. Το θεωρητικό υπόδειγμα που διαμορφώθηκε σ' αυτά τα πλαίσια επικράτησε ως «θεωρία του εκσυγχρονισμού» ή ως «εκσυγχρονιστικό υπόδειγμα»⁶. Οι οικονομικές αντιλήψεις του Rostow και των άλλων οικονομολόγων αυτής της σχολής δεν εγκαταλείφθηκαν, αλλά αποτέλεσαν την οικονομική συνιστώσα του ευρύτερου πλέον εκσυγχρονιστικού υποδείγματος.

Το εκσυγχρονιστικό υπόδειγμα συλλαμβάνει τη διαδικασία της «ανάπτυξης» ως μια διαδικασία μέσω της οποίας οι «καθυστερημένες» κοινωνίες αποβάλλουν σταδιακά τα «παραδοσιακά» κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά τους χαρακτηριστικά και «εκσυγχρονίζονται» υιοθετώντας τους πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς θεσμούς της σύγχρονης δυτικής καπιταλιστικής κοινωνίας⁷. Η διαδικασία της «ανάπτυξης» συλλαμβάνεται και εδώ ως μια, συνθετότερη τώρα, διαδικασία μίμησης της Δύσης, ως μια διαδικασία δυτικού «εκσυγχρονισμού».

Μπορεί κανείς να επισημάνει ότι το υπόδειγμα των σταδίων του Rostow και γενικότερα το εκσυγχρονιστικό υπόδειγμα χαρακτηρίζεται τόσο από εξελικτισμό όσο και ευρωποκεντρισμό. Ως εξελικτισμός μπορεί να οριστεί η αντίληψη σύμφωνα με την οποία η ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών εκτυλίσσεται ως μια αναγκαστική διαδοχή σταδίων, σύμφωνα με ένα καθολικής ιστορικής ισχύος πρότυπο. Ως ευρωποκεντρισμός μπορεί να οριστεί η αντίληψη η οποία συλλαμβάνει την ιστορική εξέλιξη της Ευρώπης ως νόμο εξέλιξης όλων των ανθρώπινων κοινωνιών και αναγορεύει τη δυτική κοινωνία σε κανονιστικό πρότυπο κοινωνικής «προόδου» για ολόκληρη την ανθρωπότητα.

Στο πρότυπο που εξετάσαμε, η διαδικασία της «ανάπτυξης» συλλαμβάνεται ως μια διαδοχή σταδίων καθολικής ιστορικής ισχύος (εξελικτισμός). Στην ουσία, ως μια διαδικασία μίμησης των «σταδίων» εξέλιξης από τα οποία υποτίθεται ότι πέρασαν οι ευρωπαϊκές χώρες, μια διαδικασία η οποία αγνοεί τις ιστορικές ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες των διάφορων χωρών και η οποία αναγορεύει σε ύψιστο πρότυπο ιστορικής εξέλιξης την ευρωπαϊκή εξέλιξη (ευρωποκεντρισμός). Η κατάσταση των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών, η κοινωνία της μαζικής κατανάλωσης, αναγορεύεται σε πανανθρώπινο πρότυπο κοινωνικής «ωριμότητας» και η διαδικασία εξέλιξης από την «παραδοσιακή» κοινωνία στην κοινωνία της «ωριμότητας» συλλαμβάνεται ως κοινωνική «πρόοδος», ως διαδικασία «ανάπτυξης». Η κοινωνική «πρόοδος», η «ανάπτυξη», ταυτίζεται με τον εκκαπιταλισμό σε πανανθρώπινη κλίμακα. Για το αστικό θεωρητικό πρότυπο που εξετάζουμε αυτό είναι ευνόητο, πόσο μάλλον που η παγκόσμια επέκταση αποτελεί εγγενή αναγκαιότητα του καπιταλισμού.

Η «ανάπτυξη» λοιπόν, σύμφωνα με αυτό το θεωρητικό πρότυπο, σημαίνει την παγκόσμια επιβολή ενός συγκεκριμένου κοινωνικού-πολιτισμικού προτύπου, αυτού της καπιταλιστικής κοινωνίας και, κατά συνέπεια, την εξαφάνιση όλων των άλλων ιστορικών εκδοχών ύπαρξης της ανθρώπινης κοινωνίας και των προοπτικών εξέλιξής της με μίτρα άλλα κοινωνικά-πολιτισμικά πρότυπα. Εκκαπιταλισμός σε παγκόσμια κλίμακα δεν μπορούσε παρά να σημαίνει την εξάλειψη των ιστορικών ιδιαιτεροτήτων αυτών των χωρών.

Είναι χρήσιμο να κάνουμε εδώ μια ακόμη επισήμανση. Στις περισσότερες από τις περιφερειακές χώρες έλλειπαν, ή ήταν ολιγάριθμοι, δηλαδή περιθωριακοί, οι κοινωνικοί φορείς-τάξεις που θα διεκπεραίωναν το έργο του εκκαπιταλισμού: η αστική τάξη και το προλεταριάτο. Η συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων στις χώρες αυτές ήταν εντελώς διάφορη από αυτή που διαμορφώθηκε ιστορικά στις δυτικές κοινωνίες. Οι κοινωνίες λοιπόν των περιφερειακών χωρών έπρεπε να αποσυντεθούν, να διαλυθούν και να «κατασκευαστούν» οι κοινωνικοί φορείς που θα διεκπεραίωναν το έργο του «εκσυγχρονισμού», της «ανάπτυξης», δηλαδή το έργο του εκκαπιταλισμού. Ένας τέτοιος ιστορικός εκβιασμός αυτών των κοινωνιών δεν μπορούσε βέβαια να συντελεστεί παρά μόνο με τη βία. Η αποικιοκρατία είχε επιτελέσει ως ένα βαθμό αυτό το έργο, της διάρρηξης δηλαδή του κοινωνικού ιστού αυτών των κοινωνιών. Η νεοαποικιοκρατία επρόκειτο να το συμπληρώσει. Η εργατική τάξη επρόκειτο να δημιουργηθεί στις χώρες αυτές με τη βία, στις περισσότερες περιπτώσεις, εκδίωξη των αγροτών από τη γη⁸. Όσο για την τάξη των καπιταλιστών, η έλλειψή της επρόκειτο να υποκατασταθεί στις «υπανάπτυκτες» χώρες από το κράτος, το οποίο αναλάμβανε το ρόλο της διεκπεραίωσης του καπιταλιστικού «εκσυγχρονισμού» της οικονομίας και της κοινωνίας. Στην οικονομία, ειδικότερα, αναλάμβανε να δημιουργήσει το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο και να υποκινήσει ή να ξεκινήσει το ίδιο την επιχειρηματική - επενδυτική πρωτοβουλία και στη συνέχεια να παίξει το ίδιο συχνά το ρόλο του καπιταλιστή επιχειρηματία. Εξού και η διόγκωση της κρατικής συμμετοχής στις οικονομίες των «αναπτυσσόμενων» χωρών (της Ελλάδας μη εξαιρουμένης).

Αυτή η εκ των άνω «κατασκευή» κοινωνιών δεν ήταν βεβαίως δυνατόν παρά να φέρει στο φως κοινωνίες προβληματικές, χωρίς συνεκτικό κοινωνικό ιστό, σχιζοειδείς, αποκομμένες από οποιοδήποτε ιστορικό παρελθόν, δηλαδή κοινωνίες χωρίς παρελθόν, χωρίς παρόν και χωρίς μέλλον. Και φυσικά, κοινωνίες οικονομικά εξαθλιωμένες σε ό,τι αφορά τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού τους.

Η πραγματικότητα αυτή οδήγησε το νεομαρξιστικό ρεύμα, το οποίο αναδύθηκε τη μεταπολεμική περίοδο, σε μια συνολική αμφισβήτηση του συμβατικού υποδείγματος. Αλλά, προτού εξετάσουμε τις θέσεις του νεομαρξιστικού ρεύματος, απαραίτητο είναι να εξετάσουμε εν συντομία το ορθόδοξο μαρξιστικό υπόδειγμα περί κοινωνικής «προόδου», εντέλει περί «ανάπτυξης». Βεβαίως οι μαρξιστές, οι μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, δεν χρησιμοποιούν τον όρο «ανάπτυξη», όπως αυτός χρησιμοποιήθηκε ως συστηματική έννοια από τη μεταπολεμική προβληματική. Εν τούτοις, κεντρική στη μαρξιστική σύλληψη της κοινωνικής εξέλιξης είναι η έννοια της «ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων», μέσω της οποίας συγκροτείται θεωρητικό υπόδειγμα περί κοινωνικής και ιστορικής «προόδου», το οποίο, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, συγκλίνει σε βασικά σημεία με το συμβατικό θεωρητικό υπόδειγμα περί «ανάπτυξης».

Το ορθόδοξο μαρξιστικό υπόδειγμα

Σύμφωνα με τη μαρξιστική αντίληψη, η ανθρώπινη ιστορία εξελίσσεται ως παρακολούθημα της διαδικασίας ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων συντελείται με βάση τη δική τους εσωτερική νομοτέλεια και οδηγεί στην εκάστοτε ανατροπή του δοσμένου κοινωνικού συστήματος και την αντικατάστασή του από ένα νέο, «ανώτερο» κάθε φορά κοινωνικό σύστημα. Την αντίληψη αυτή διατυπώνει ο Μαρξ στον Πρόλογο του έργου *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859), που επικράτησε να αναφέρεται ως *Πρόλογος του 1859*⁹. Διατυπώσεις προς την ίδια κατεύθυνση βρίσκουμε εξάλλου και σε άλλα έργα του Μαρξ, προγενέστερα και μεταγενέστερα του *Πρόλογου του 1859*, λόγου χάρη στη *Γερμανική ιδεολογία* (1845-1846)¹⁰, στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* (1847-48)¹¹, στο κεφάλαιο «Ιστορική Τάση της Καπιταλιστικής Συσσώρευσης» του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*¹², καθώς και στους προλόγους που γράφτηκαν από τον ίδιο τον Μαρξ σε διαδοχικές εκδόσεις του *Κεφαλαίου* (1867, 1873).

Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί την ανθρώπινη ιστορία σε μια ορισμένη διαδοχή των διάφορων τρόπων παραγωγής και ως εκ τούτου σε μια ορισμένη διαδοχή των διάφορων τρόπων συνολικής οργάνωσης της κοινωνίας. Στον *Πρόλογο του 1859* ο Μαρξ εκθέτει τη διαδοχή των τρόπων παραγωγής στο σχήμα: ασιατικός, αρχαίος (δουλοκτητικός), φεουδαρχικός, σύγχρονος αστικός τρόπος παραγωγής. Το σχήμα αυτό έγινε αντιληπτό από τους επιγόνους του Μαρξ ως καθολικός νόμος εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών και ταυτόχρονα ως «πρόοδος» της ανθρώπινης κοινωνίας από κατώτερα σε ανώτερα κοινωνικά καθεστώτα. Εν τούτοις, μπορεί κανείς βάσιμα να υποστηρίξει ότι η γενίκευση του σχήματος αυτού σε θεωρία καθολικής ιστορικής ισχύος αποτελεί διαστροφή των θεωρητικών προθέσεων του Μαρξ, παρόλο που ορισμένες από τις διατυπώσεις του μπορεί να θεωρηθούν ότι κατατείνουν σε μια τέτοια αντίληψη, αλλά δεν είναι εδώ αυτό το θέμα μας, να ερευνήσουμε δηλαδή τις θεωρητικές διαφορές του Μαρξ με τους επιγόνους του, του Μαρξ με το μαρξισμό.

Η αντίληψη της ανθρώπινης ιστορίας ως μιας γραμμικής, νομοτελειακής εξέλιξης από τον έναν τρόπο παραγωγής στον επόμενο, την οποία συγκρότησαν οι επίγονοι του Μαρξ, μπορεί να χαρακτηριστεί ως εξελικτισμός¹³. Η αντίληψη αυτή καταργεί την ποικιλομορφία, τον πλουραλισμό των δρόμων τους οποίους ακολούθησε η ανθρώπινη κοινωνική εξέλιξη στο παρελθόν και τον πλουραλισμό των δρόμων τους οποίους μπορεί να ακολουθήσει ενδεχομένως στο μέλλον.

Έχει, εξάλλου, ευρέως επισημανθεί ότι το σχήμα αυτό, τα «στάδια» δηλαδή αρχαίος (δουλοκτητικός), φεουδαρχικός, καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, αντιστοιχούν στην ευρωπαϊκή ιστορία και μόνο, αν και γι' αυτή ακόμη αποτελούν ανιστορική απλούστευση, καθώς οι επιμέρους περιοχές της Ευρώπης δεν χαρακτηρίζονται από ενιαία ιστορική διαδρομή. Σε άλλες περιοχές της γης έχουν επικρατήσει ιστορικά διάφοροι, εξαιρετικά πολύμορφοι τρόποι παραγωγής και διάφορες, εξίσου ποικιλόμορφες και πολύπλοκες, διαδρομές εξέλιξής τους. Τα «στάδια εξέλιξης» της ευρωπαϊκής ιστορίας αναγορεύονται με αυτό το σχήμα σε «στάδια εξέλιξης» της ανθρώπινης ιστορίας γενικά. Έχουμε και εδώ, όπως και στο συμβατικό υπόδειγμα, μια ευρωποκεντρική θεώρηση της ανθρώπινης ιστορίας¹⁴.

Παράλληλα, το σχήμα αυτό γίνεται αντιληπτό ως σχήμα εξελικτικής - ιστορικής «προόδου» της ανθρώπινης κοινωνίας. Κάθε δηλαδή κοινωνικό «στάδιο» θεωρείται «πρόοδος» σε σχέση με το προηγούμενο, καθώς η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων από κατώτερες σε ανώτερες βαθμίδες οδηγεί την ανθρώπινη ιστορία από κατώτερα σε ανώτερα κοινωνικά καθεστώτα. Το κεφαλαιώδες εδώ είναι ότι με αυτό το εξελικτικό σχήμα ιστορικής «προόδου» τα «στάδια ιστορικής εξέλιξης» της Ευρώπης αναγορεύονται σε πρότυπο «προόδου», σε κανονιστικό πρότυπο για ολόκληρη την ανθρωπότητα, όπως εξάλλου συμβαίνει και με το συμβατικό πρότυπο. Ο καπιταλισμός ως το ανώτερο «στάδιο» πριν το σοσιαλισμό αναγορεύεται «πρόοδος», σε σχέση με όλες τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης που ιστορικά προηγήθηκαν. Ο Λένιν συνοψίζει την αντίληψη αυτή ως εξής:

«Ο προοδευτικός ιστορικός ρόλος του καπιταλισμού μπορεί να συνοψισθεί σε μια σύντομη πρόταση: αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας και κοινωνικοποίηση αυτής της εργασίας».¹⁵

Στη μαρξιστική λοιπόν αντίληψη ο καπιταλισμός αναγορεύεται σε ιστορική αναγκαιότητα, σε ιστορική προϋπόθεση για το πέρασμα σε μια ανώτερης μορφής κοινωνική οργάνωση. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, όλες οι μη καπιταλιστικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης απανταχού της γης όφειλαν να εξαλειφθούν.

Όπως σημειώσαμε ήδη, και όπως εξάλλου είναι γνωστό, το σχήμα των σταδίων του προλόγου του 1859 συστηματοποιήθηκε από τους επιγόνους του Μαρξ σε νόμο εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών και μεταφράστηκε από τη Δεύτερη και Τρίτη Διεθνή σε πολιτική θεωρία, πολιτική πρακτική και στρατηγική. Σύμφωνα με αυτή, οι διάφορες «καθυστερημένες» χώρες θεωρείτο ότι βρίσκονται στο φεουδαρχικό στάδιο ή ότι χαρακτηρίζονται από την επιβίωση φεουδαρχικών καταλοίπων. Οι χώρες αυτές όφειλαν επομένως να περάσουν από το στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης και ως εκ τούτου η «αστική επανάσταση», το «αστικοδημοκρατικό στάδιο» όπως επικράτησε να ονομάζεται, όφειλε να προηγηθεί της «σοσιαλιστικής επανάστασης»¹⁶.

Η θεωρία των σταδίων αμφισβητήθηκε στην πράξη από την επανάσταση του 1917 στη Ρωσία. Ο Λένιν με τις περίφημες «θέσεις του Απρίλη», πραγματοποιώντας θεαματική στροφή στις μέχρι τότε θέσεις των μπολσεβίκων, υποστήριξε ότι η αστικοδημοκρατική επανάσταση είχε ήδη ολοκληρωθεί και έμπαινε ζήτημα άμεσου περάσματος στη σοσιαλιστική επανάσταση¹⁷. Εν τούτοις, δεν είναι τυχαίο ότι ούτε ο Λένιν ούτε το μπολσεβίκικο κόμμα στο σύνολό του προχώρησαν μετά το 1917 σε μια απόρριψη ή, έστω, αναθεώρηση της θεωρίας των σταδίων. Αντίθετα, η τελευταία αυτή επαναδιατυπώθηκε αργότερα από την Τρίτη Διεθνή (την οποία ίδρυσε, ως γνωστόν, ο Λένιν το 1919), με τη μεγαλύτερη ίσως σαφήνεια από το VI Συνέδριο της Διεθνούς (1928)¹⁸. Ο απόηχος της Οκτωβριανής Επανάστασης στις θέσεις της Τρίτης Διεθνούς βρίσκεται στις διατυπώσεις εκείνες όπου γίνεται λόγος για «τη δυνατότητα λίγο πολύ γρήγορης μετεξέλιξης της αστικοδημοκρατικής επανάστασης σε επανάσταση σοσιαλιστική»¹⁹. Κατά τα άλλα, η θεωρητική σύλληψη και η πολιτική πρακτική της Τρίτης Διεθνούς επιβεβαίωσε πλήρως τη θεωρία των σταδίων.

Παρ' όλ' αυτά, οι μαθητές του Μαρξ επιχείρησαν μια ανάλυση του καπιταλισμού των ημερών τους (πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα), στην οποία κεντρική θέση κατέχει η έννοια

του Ιμπεριαλισμού. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν, όπως είναι γνωστό, ο Χίλφερντινγκ, ο Μπουχάριν, ο Λένιν και η Λούξεμπουργκ. Ο Λένιν, στο έργο του *Ιμπεριαλισμός, Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, θεωρεί τον ιμπεριαλισμό όχι ως μια συγκυριακή πολιτική των «προηγμένων» καπιταλιστικών χωρών, αλλά ως ένα στάδιο, το ανώτατο, της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Συλλαμβάνει παράλληλα το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα ως ένα σύστημα παρασιτικής εκμετάλλευσης όλου του υπόλοιπου κόσμου από τις «προηγμένες» καπιταλιστικές χώρες. Γράφει:

«...Ο καπιταλισμός έχει αναπτυχθεί σε ένα παγκόσμιο σύστημα αποικιακής καταδυνάστευσης και χρηματιστικού στραγγαλισμού της συντριπτικής πλειονότητας του πληθυσμού της γης από μια φούχτα “προηγμένες” χώρες...»²⁰

Ο Λένιν θεωρεί επίσης ότι αυτό που χαρακτηρίζει το ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού δεν είναι μόνο η αποικιοποίηση των περισσότερων χωρών του κόσμου, αλλά και οι διάφορες μορφές εξαρτημένων οικονομικά και πολιτικά χωρών, οι οποίες είναι τυπικά ανεξάρτητες. Γράφει:

«...Εντείνεται ιδιαίτερα ο ζυγός της εθνικής καταπίεσης και ο αγώνας για προσαρτήσεις, δηλαδή η καταπάτηση της εθνικής ανεξαρτησίας...»²¹

Εξάλλου, η Λούξεμπουργκ, στο έργο της *Η Συσσώρευση του Κεφαλαίου*, επιχειρεί να ανιχνεύσει τις οικονομικές καταβολές του ιμπεριαλισμού στις σχέσεις που διαμορφώνονται στα πλαίσια του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος μεταξύ μητρόπολης και περιφέρειας, μεταξύ καπιταλιστικών και μη καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Συλλαμβάνει τις ανταλλαγές αυτές, οι οποίες συντελούνται σε βάρος των χωρών της περιφέρειας, ως όρο αναπαραγωγής του καπιταλισμού στα κέντρα του, αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Επίσης με εκτεταμένο ιστορικό υλικό δείχνει ότι η αποικιοκρατία επέφερε την καταστροφή μεγάλων κοινωνικών και οικονομικών σχηματισμών, μεγάλων πολιτισμών στην Ασία, χωρίς να οικοδομήσει τίποτε θετικό στη θέση τους²².

Οι αντιλήψεις περί ιμπεριαλισμού, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, δεν ανέτρεψαν φυσικά τη θεωρία των σταδίων, παρόλο που και η δεύτερη μεγάλη επανάσταση του αιώνα μας, η Κινεζική Επανάσταση, ερχόταν να την αμφισβητήσει στην πράξη. Η Κίνα, μια τυπική αγροτική χώρα της περιφέρειας, προχωρούσε στην επαναστατική αλλαγή παρακάμπτοντας πλήρως το λεγόμενο αστικοδημοκρατικό στάδιο, το στάδιο του καπιταλιστικού «εκσυγχρονισμού». Πρόβαλε παράλληλα τη θέση ότι στην εποχή που το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα διαμορφώνεται ως ιμπεριαλιστικό, το εθνικό ζήτημα καθίσταται πρωτεύον στις χώρες της περιφέρειας. Η σοσιαλιστική επανάσταση συναρτάται άμεσα με την εθνική απελευθέρωση.

Παρ' όλες τις ιστορικές αλλαγές που σημάδεψαν τον αιώνα μας, η θεωρία των σταδίων δεν εγκαταλείφθηκε από τα κομμουνιστικά κόμματα. Μεταγράφηκε στη νεότερη μεταπολεμική μαρξιστική προβληματική σε θεωρία «ανάπτυξης», καθώς η κοινωνική και ιστορική «πρόοδος», την οποία συνιστά η εξελικτική διαδοχή των σταδίων, ταυτίστηκε με την «ανάπτυξη».

Όπως είδαμε, το μαρξιστικό υπόδειγμα περί κοινωνικής και ιστορικής «προόδου» συγκλίνει με το αστικό-συμβατικό πρότυπο περί «ανάπτυξης», καθώς και τα δυο υποδείγματα τα χαρακτηρίζονται τόσο από εξελικτισμό όσο και ευρωποκεντρισμό.

Η νεομαρξιστική αμφισβήτηση

Τις συμβατικές αντιλήψεις περί «ανάπτυξης» επρόκειτο να αμφισβητήσει το νεομαρξιστικό ρεύμα, το οποίο αναδύθηκε τη μεταπολεμική περίοδο, εγκαταλείποντας παράλληλα ορισμένες από τις θέσεις του «ορθόδοξου» μαρξισμού, στην προσπάθειά του να προβάλει μια πειστική ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης των ποικίλων περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών και μια πειστική θεωρία για τις προοπτικές «ανάπτυξης» τους. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η αντιπαράθεση του νεομαρξιστικού ρεύματος με τον «ορθόδοξο» μαρξισμό δεν έγινε τόσο στο επίπεδο της θεωρίας, όσο στο επίπεδο των πολιτικών αντιλήψεων. Το νεομαρξιστικό ρεύμα, δηλαδή, αμφισβήτησε κυρίως τις πολιτικές αντιλήψεις των οποίων φορείς ήταν τα κομμουνιστικά κόμματα και όχι τόσο αυτό τούτο το μαρξιστικό θεωρητικό υπόδειγμα.

Όπως είναι γνωστό, γενέτειρα του νεομαρξιστικού ρεύματος υπήρξε η Λ. Αμερική. Με προδρόμους τους P. Baran κυρίως αλλά και P. Sweezy, οι οποίοι διαμόρφωσαν πρώτοι τη δεκαετία του '50 τις αφητηρίες της νεομαρξιστικής προβληματικής²³, τη δεκαετία του '60 μια σειρά Λατινο-Αμερικάνοι συγγραφείς ή συγγραφείς που ασχολήθηκαν με τα προβλήματα της Λ. Αμερικής, όπως ο A. G. Frank, άσκησαν δριμύεια κριτική στις επικρατούσες θεωρίες περί «ανάπτυξης», τις οποίες αντιπροσώπευε ο Rostow και το εκσυγχρονιστικό υπόδειγμα, και συνέβαλαν στην εδραίωση μιας νέας θέωσης περί «ανάπτυξης», στην οποία κεντρική θέση πήρε η έννοια της εξάρτησης²⁴. Στα πλαίσια αυτά, η «υπανάπτυξη» συλλαμβάνεται ως αποτέλεσμα της εξάρτησης ή, με άλλους όρους διατυπωμένο, ως αποτέλεσμα του οικονομικού και πολιτικού ιμπεριαλισμού²⁵. Η σχολή της εξάρτησης, όπως επικράτησε να αναφέρονται οι συγγραφείς αυτοί, αποτέλεσε, όπως είναι γνωστό, το επίκεντρο του νεομαρξιστικού ρεύματος και οι περισσότεροι νεομαρξιστές συγγραφείς θεωρείται ότι ανήκουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στο ευρύτερο υπόδειγμα της εξάρτησης (οι παραπάνω συγγραφείς καθώς και, για να αναφέρουμε τους γνωστότερους από τους υπόλοιπους, I. Wallerstein, A. Εμμανουήλ, S. Amin)²⁶.

Η κεντρικότερη θέση με την οποία αντιπαράτεθηκε το νεομαρξιστικό ρεύμα προς την «εκσυγχρονιστική» αντίληψη είναι αυτή που αναφέρεται στις συνέπειες της ένταξης των περιφερειακών χωρών στο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Όπως είδαμε, η «εκσυγχρονιστική» αντίληψη θεωρεί ότι η πλήρης ενσωμάτωση των «καθυστερημένων» χωρών στο διεθνές οικονομικό σύστημα, η εξάπλωση των δυτικών αξιών και θεσμών, του δυτικού κεφαλαίου και της τεχνολογίας, δηλαδή η παγκόσμια επέκταση του καπιταλισμού, οδηγεί τις «καθυστερημένες» χώρες στον «εκσυγχρονισμό» και την «ανάπτυξη». Θεωρεί, ταυτόχρονα, την «υπανάπτυξη» ως κατάσταση συνυφασμένη με τις εσωτερικές - «παραδοσιακές» πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες αυτών των χωρών. Ανάλογη αντίληψη διατρέχει και το ορθόδοξο μαρξιστικό υπόδειγμα. Η άποψη που κυριάρχησε στο νεομαρξιστικό ρεύμα βρίσκεται στον αντίποδα των παραπάνω απόψεων. Σύμφωνα με αυτή, «ανάπτυξη» και «υπανάπτυξη» είναι οι δύο πλευρές μιας και της αυτής διαδικασίας, η οποία συντελείται στα πλαίσια του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος. Η ίδια η επέκταση του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα δημιούργησε και εξακολουθεί να δημιουργεί «ανάπτυξη» στο κέντρο και «υπανάπτυξη» στην περιφέρεια. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, στα πλαίσια του διε-

θνοὺς καπιταλιστικοῦ συστήματος συντελεῖται ροή οικονομικοῦ πλεονάσματος²⁷ ἀπὸ τὴν περιφέρεια στὸ κέντρο τοῦ καπιταλισμοῦ, διαδικασία ἡ ὁποία τροφοδοτεῖ τὴν «ανάπτυξη» τοῦ κέντρου καὶ τὴν «υπανάπτυξη» τῆς περιφέρειας. Ἐτσι, ἡ ἀποψη αὐτὴ επιχειρηματολογεῖ, δὲν εἶναι τόσο οἱ εσωτερικὲς συνθήκες τῶν περιφερειακῶν χωρῶν ποὺ συνθέτουν τὴν «υπανάπτυξη», ἀλλὰ εἶναι κυρίως οἱ ἐξωτερικὲς σχέσεις ποὺ τὴ δημιουργοῦν, οἱ σχέσεις ἐκμετάλλευσης καὶ ἡ νεοαποικιοκρατία. Συνέπεια τῶν παραπάνω ἀντιλήψεων εἶναι ἡ προγραμματικὴ θέση στὴν ὁποία κατέληξαν οἱ περισσότεροι νεομαρξιστὲς συγγραφεῖς, σύμφωνα με τὴν ὁποία οἱ χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου, τῆς περιφέρειας, δὲν θὰ μπορέσουν νὰ «ἀναπτυχθοῦν», παρὰ μόνον ἀφ’ ὅπου διαρρήξουν τὶς πολιτικὲς καὶ οικονομικὲς σχέσεις τῆς ἐξάρτησης καὶ ἀποσπαστοῦν ἀπὸ τὸ διεθνὲς καπιταλιστικὸ σύστημα. ΓΙΑ τοὺς περισσότερους νεομαρξιστὲς συγγραφεῖς, τὸ ζήτημα τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὸν ἰμπεριαλιστικὸ ζυγὸ καὶ ταυτόχρονα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης ἦταν ὥριμο καὶ ἐπίκαιρο στὶς χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Στὰ πλαίσια αὐτὰ προβλήθηκε τὸ δῆλημα: υπανάπτυξη ἢ ἐπανάσταση²⁸.

Απὸ τὴ θέση αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ ἀντιπαρατεθεῖ τὸ νεομαρξιστικὸ ρεῦμα με τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα. Ὅπως σημειώσαμε σὲ ἄλλο σημεῖο σύμφωνα με τὴ θεωρία τῶν σταδίων, ὅπως αὐτὴ μεταφράστηκε ἀπὸ τὴ Δεύτερη καὶ Τρίτη Διεθνή σὲ πολιτικὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ, τὸ ἔργο τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης θὰ ἀναλάμβαναν τὰ «προοδευτικὰ στοιχεῖα» τῆς αστικῆς τάξης στὶς διάφορες χώρες τῆς περιφέρειας, με τὰ ὁποία ὀφείλαν νὰ συμμαχήσουν τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα, προκειμένου νὰ πραγματοποιηθεῖ ἔτσι ἡ «αστικοδημοκρατικὴ ἐπανάσταση». Διαποτισμένα με αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα τῆς Ἀμερικῆς βρέθηκαν σὲ πλήρη ἀδυναμία νὰ παρακολουθήσουν τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀντιιμπεριαλιστικῶν κινήσεων σὲ διάφορες χώρες τῆς περιοχῆς, με ἀποκορύφωμα τὴν ἐπανάσταση στὴν Κούβα (1959)²⁹. Βρέθηκαν ἔτσι θεατὲς τῶν ἐξελίξεων.

Ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, τὸ νεομαρξιστικὸ ρεῦμα πρόβαλε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἐπέκταση τοῦ καπιταλισμοῦ σὲ παγκόσμια κλίμακα, ἡ ἴδια ἡ διεξόδυση τοῦ καπιταλισμοῦ στὶς περιφερειακὲς χώρες δημιουργεῖ «υπανάπτυξη» καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο, ἡ ἔλλειψη δηλαδή διεξόδυσης τοῦ καπιταλισμοῦ ἢ τῆς καπιταλιστικῆς ολοκλήρωσης. Τὴν ἀποψη αὐτὴ διατύπωσε με κάθε σαφήνεια καὶ ἐπεξεργάστηκε στὶς συνέπειές τῆς ὁ Α. G. Frank³⁰, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι στὶς περιφερειακὲς χώρες ἔχει επικρατήσει πλήρως ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ ἄλλους νεομαρξιστὲς συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι συχνὰ ὑποχώρησαν σὲ «ἐκσυγχρονιστικὲς» θέσεις, σύμφωνα με τὶς ὁποῖες ἡ «υπανάπτυξη» συνίσταται στὴν ἐπιβίωση προκαπιταλιστικῶν τρόπων παραγωγῆς ἢ προκαπιταλιστικῶν υπολειμμάτων³¹. Ἐτσι, ἡ νεομαρξιστικὴ προβληματικὴ κάθε ἄλλο παρὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐνιαία ἢ σὲ κάθετη ἀντιπαράθεση με τὸ ἐκσυγχρονιστικὸ ἢ τὸ ὀρθόδοξο μαρξιστικὸ ὑπόδειγμα, καθὼς πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις αὐτῶν τῶν τελευταίων ἀναπαράχθηκαν με τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἔστω τροποποιημένες, στὰ πλαίσια τῆς προβληματικῆς αὐτῆς.

Με τὶς παραπάνω παρατηρήσεις δὲν ἐπιχειροῦμε νὰ πάρουμε θέση στὸ ζήτημα τοῦ κατὰ πόσο οἱ περιφερειακὲς χώρες εἶναι πλήρως ἐκκαπιταλισμένες ἢ ὄχι, καθὼς θεωροῦμε τοὺς ὅρους με τοὺς ὁποίους τίθεται τὸ ζήτημα αὐτὸ ἀποπροσανατολιστικούς. ΓΙΑ νὰ εἴμαστε πιο συγκεκριμένοι: Ὁ ογκόλιθος ὁ ὁποῖος ὑποκρύπτεται πίσω ἀπὸ τὸ πρόβλημα εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς «ανάπτυξης», τὴν ὁποία τὸ νεομαρξιστικὸ ρεῦμα δανείστηκε ἀντούσια, χωρὶς δηλαδή νὰ τὴν ἀμφισβητήσῃ στὴν οὐσία τῆς, ἀπὸ τὸ ἐκσυγχρονιστικὸ ὑπόδειγμα. Ἡ ἀντίληψη

η οποία θεωρεί ότι η «υπανάπτυξη» συνίσταται στην επιβίωση προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής ή προκαπιταλιστικών υπολειμμάτων, ταυτίζει προφανώς την «ανάπτυξη» με την καθολική επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως εξάλλου κάνει το εκσυγχρονιστικό υπόδειγμα ή η ορθόδοξη μαρξιστική αντίληψη. Η αντίληψη του Frank, η οποία επιχειρηματολογεί ότι οι περιφερειακές χώρες είναι πλήρως εκκαπιταλισμένες, ανεξάρτητα αν η θέση περί πλήρους επικράτησης του καπιταλισμού είναι σωστή ή όχι, αντιλαμβάνεται την «υπανάπτυξη» στην ουσία ως μια κακή εκδοχή του καπιταλισμού, σε αντίθεση με την καλή, δηλαδή «αναπτυξιακή», εκδοχή αυτού του τελευταίου, που συναντάται στα κέντρα του καπιταλισμού. Αυτή η αντίληψη συστηματοποιήθηκε εξάλλου από τον S. Amin, ο οποίος πρόβαλε την άποψη περί «κεντρικού» και «περιφερειακού» καπιταλισμού, σύμφωνα με την οποία ο πρώτος έχει θετικά χαρακτηριστικά, ενώ ο δεύτερος αρνητικά. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η μια εκδοχή του καπιταλισμού είναι «αναπτυξιακή», η άλλη δεν είναι. Με άλλα λόγια, εδώ η «ανάπτυξη» ταυτίζεται με μια ορισμένη εκδοχή του καπιταλισμού. Εντέλει, δηλαδή, έχουμε και πάλι την εξίσωση καπιταλισμός ίσον «ανάπτυξη», μόνο που αυτή η αντίληψη διαγράφει μια συνθετότερη πορεία, για να καταλήξει στο ίδιο αξίωμα.

Έτσι, η θέση του νεομαρξιστικού ρεύματος, ότι η «ανάπτυξη» των περιφερειακών χωρών δεν είναι δυνατή στα πλαίσια του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος, ισοδυναμεί με τη θέση ότι η καπιταλιστική εκβιομηχάνιση των περιφερειακών χωρών είναι αδύνατη στα πλαίσια του συστήματος αυτού. Δεν είναι, κατά συνέπεια, τυχαίο ότι το νεομαρξιστικό ρεύμα έχασε το έδαφος κάτω από τα πόδια του, όταν η εκβιομηχάνιση των περιφερειακών χωρών με μοχλό τις επενδύσεις του μητροπολιτικού κεφαλαίου κατέστη ορατή πραγματικότητα κυρίως τη δεκαετία του '70 και εντεύθεν. Ήδη από τη δεκαετία του '80 η νεομαρξιστική προβληματική θεωρήθηκε ξεπερασμένη³².

Εξάλλου και ο εξελικτισμός τόσο του εκσυγχρονιστικού όσο και του ορθόδοξου μαρξιστικού υποδείγματος αναπαράχθηκε στην ουσία από το νεομαρξιστικό ρεύμα. Ο Frank, λόγου χάρι, ο οποίος υπήρξε ο συνεπέστερος εκφραστής της αντικεκσυγχρονιστικής αντίληψης, δεχόταν στην ουσία την εξελικτική αναγκαιότητα του περάσματος από το καπιταλιστικό «στάδιο» ως προϋπόθεση της επαναστατικής κοινωνικής αλλαγής και, προκειμένου να κατοχυρώσει το επίκαιρο αυτής της τελευταίας, επιχειρηματολόγισε ότι το «στάδιο» του εκκαπιταλισμού είχε ήδη πλήρως πραγματοποιηθεί. Με άλλα λόγια, καμιά από τις συνιστώσες του νεομαρξιστικού ρεύματος δεν αμφισβήτησε στην ουσία της την εξελικτική αντίληψη. Το νεομαρξιστικό ρεύμα δεν μπόρεσε να αμφισβητήσει στην ουσία του το δόγμα, το οποίο αναγορεύθηκε σε πανανθρώπινο κοινωνικό νόμο, ότι η κοινωνική εξέλιξη σε όλες τις χώρες περνάει αναγκαστικά από το καπιταλιστικό «στάδιο». Το νεομαρξιστικό ρεύμα δεν μπόρεσε να συλλάβει εναλλακτικές εκδοχές των ιστορικών δυνατοτήτων των ανθρώπινων κοινωνιών, όπως και η ορθόδοξη μαρξιστική σκέψη στο σύνολό της. Η τελευταία, δεσμευμένη από την εξελικτική - νομοτελειακή αντίληψη της ιστορίας και τον ευρωποκεντρισμό, δεν μπόρεσε να διαμορφώσει αντίληψη της «ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων» άλλη από την καπιταλιστική εκβιομηχάνιση, από αυτή δηλαδή που διαμορφώθηκε ως παραγωγική βάση της δυτικής καπιταλιστικής κοινωνίας.

Αλλά για τον καπιταλισμό, η παγκόσμια επέκταση και κυριαρχία είναι εγγενής αναγκαιότητα, σύμφυτη με αυτή τούτη τη διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής του κε-

φαλαίου, της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η εγγενής αναγκαιότητα του καπιταλισμού για καταστροφή των μη καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, μια παγκόσμια επέκταση και κυριαρχία, σήμαινε, για πρώτη φορά στην ιστορία, και την καταστροφή όλων των άλλων ιστορικών εκδοχών ύπαρξης της ανθρώπινης κοινωνίας, όλων των άλλων ιστορικών προοπτικών και δυνατοτήτων εξέλιξής της και τον ολοκληρωτισμό της επιβολής ενός και μοναδικού κοινωνικού προτύπου σε παγκόσμια κλίμακα. Σήμαινε, με άλλα λόγια, την κατάργηση του ιστορικού πλουραλισμού. Εξάλλου, ο καπιταλισμός, ολοκληρωμένος σε παγκόσμιο σύστημα, αναπαρήγε την κοινωνική και οικονομική ανισότητα, στην οποία θεμελιώνεται, σε παγκόσμια κλίμακα, στηρίζοντας την «ευημερία» των λίγων εκατομμυρίων της Δύσης στην εξαθλίωση των δισεκατομμυρίων στον υπόλοιπο κόσμο.

Σήμερα, η καπιταλιστική εκβιομηχάνιση των περισσότερων χωρών της περιφέρειας έχει ήδη συντελεστεί, με χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις τη Νοτιοανατολική Ασία (Κορέα, Ταϊβάν, Χονγκ Κονγκ, σιγκαπούρη, Φιλιππίνες, Μαλαισία) και τη Λατινική Αμερική. Η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται από την εξαγωγή κεφαλαίων από τα κέντρα του καπιταλισμού στον υπόλοιπο κόσμο, με τη μορφή άμεσων και κυρίως βιομηχανικών επενδύσεων. Στο πλαίσιο αυτό η κλασική βιομηχανία μεταφέρεται από τα κέντρα του καπιταλισμού στον υπόλοιπο κόσμο, σε αναζήτηση φθηνών εργατικών χεριών, προκαλώντας τη λεγόμενη αποβιομηχάνιση των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών. Παύει πλέον να ισχύει η παραδοσιακή διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε λίγες χώρες, οι οποίες ειδικεύονταν στην παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων, και στον υπόλοιπο κόσμο, ο οποίος ειδικευόταν στην παραγωγή πρώτων υλών και αγροτικών προϊόντων. Ένας νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας αναδεικνύεται, σύμφωνα με τον οποίο οι κεντρικές καπιταλιστικές χώρες ειδικεύονται πλέον στο χρηματιστικό έλεγχο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, τείνοντας να διατηρήσουν μόνο την παραγωγή εκείνων των βιομηχανικών προϊόντων που ενσωματώνουν υψηλό ποσοστό προηγμένης τεχνολογίας, ενώ ο υπόλοιπος κόσμος τείνει να συγκεντρώνει την παραγωγή τόσο των παραδοσιακών βιομηχανικών προϊόντων όσο και την παραγωγή πρώτων υλών και αγροτικών προϊόντων³³.

Η εκβιομηχάνιση είναι λοιπόν πραγματικότητα στις περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου, οδηγώντας πολλούς συγγραφείς στο να υποστηρίξουν, ιδίως μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, ότι δεν έχει πλέον νόημα η διάκριση σε Πρώτο, Δεύτερο και Τρίτο Κόσμο³⁴.

Εν τούτοις, παρά την εκβιομηχάνιση των χωρών του Τρίτου Κόσμου, το χάσμα ευημερίας μεταξύ των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών και του υπόλοιπου κόσμου, αντί να μειώνεται, διευρύνεται. Μεγάλες μάζες του πληθυσμού της γης διαβιών κάτω από το όριο της φτώχειας ή πεθαίνουν από την έλλειψη τροφής και ιατρικής περίθαλψης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον Τρίτο Κόσμο πεθαίνουν κάθε χρόνο 50 εκατομμύρια παιδιά. Η πολυπρόθητη «ανάπτυξη», την οποία επαγγέλθηκε το εκσυγχρονιστικό υπόδειγμα, παρά την εκβιομηχάνιση των περισσότερων χωρών της περιφέρειας, δεν συντελέστηκε.

Αλλά η αδυναμία του ευρύτερου μαρξιστικού υποδείγματος να υπερβεί το «αναπτυξιακό» πρότυπο που συνθέτει η καπιταλιστική κοινωνία δεν σημαίνει ότι στην ημερήσια διάταξη της ιστορίας θα πάψει να τίθεται το αίτημα εναλλακτικών εκδοχών της παγκόσμιας οικονομικής και πολιτικής τάξης πραγμάτων, οι οποίες δεν θα στηρίζονται στην ανισότη-

τα, τον πόλεμο και τη βία. Ακόμη, εναλλακτικών εκδοχών της παραγωγικής οργάνωσης της κοινωνίας, εναλλακτικών εκδοχών της ανάπτυξης, που δεν θα απειλούν την οικολογική ισορροπία του πλανήτη και δεν θα υπονομεύουν την ίδια την επιβίωση του ανθρώπινου γένους. Προϋπόθεση γι' αυτό είναι, μεταξύ άλλων, η αποδέσμευση της σκέψης μας από τα αξιολογικά και επιστημολογικά πρότυπα της καπιταλιστικής κοινωνίας, πρότυπα στα οποία, όπως είδαμε, εγγλωβίστηκε εν μέρει η μαρξιστική σκέψη.

Σημειώσεις

1. Χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο ανάπτυξη εντός εισαγωγικών, γιατί, όπως θα δείξουμε παρακάτω, ο όρος αυτός έχει αναδειχθεί σε ένα είδος γενικής - καθολικής έννοιας, η οποία ισοπεδώνει τις κοινωνικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες των επιμέρους χωρών και αναγορεύει ένα ορισμένο κοινωνικό πρότυπο, αυτό των δυτικών κοινωνιών, σε κανονιστικό πρότυπο, σε πρότυπο κοινωνικής «προόδου» για ολόκληρη την ανθρωπότητα. Ο όρος «ανάπτυξη» έχει αναδειχθεί λοιπόν σε καθολική έννοια με κατ' εξοχήν θετικό αξιακό περιεχόμενο και ταυτόχρονα σε έννοια κοινωνικά ουδέτερη, συγκαλύπτοντας έτσι οικονομικές, κοινωνικές και ιστορικές διαδικασίες, που κάθε άλλο παρά ουδέτερες είναι σε ό,τι αφορά τις κοινωνικές τους συνέπειες.

2. Βλ. και M. Blomstrom and B. Hettne, *Development Theory in Transition*, Zed Books, London 1984, σελ. 8.

3. Βλ. Π. Ρέππας, *Οικονομική Ανάπτυξη, Θεωρίες και Στρατηγικές*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, κεφ. 6, *Τα Μαθηματικά Υποδείγματα Οικονομικής Μεγέθυνσης*. Τα μοντέλα αυτά προτάθηκαν προς εφαρμογή, τόσο για τις «αναπτυνόμενες» όσο και τις «καθυστερημένες» χώρες.

4. Βλ. W. Moore & D. Feldman, *Labor Commitment and Social Change in Developing Areas*, Social Science Research Council, New York 1960, D. Lerner, *The Passing of Traditional Society*, The Free Press, Glencoe 1958, B. Higgins, *Economic Development*, Norton, New York 1959.

5. Βλ. W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1960.

6. Στα πλαίσια της κοινωνιολογίας, η αντίληψη της «ανάπτυξης» ως μετάβασης από την «παραδοσιακή» στη «σύγχρονη» κοινωνία στηρίχθηκε κυρίως στη δομολειτουργική θεωρία του T. Parsons (T. Parsons, *The Social System*, The Free Press, Glencoe 1951). Βλ. J. G. Taylor, *From Modernization to Modes of Production*, Macmillan, London 1979, κεφ. 1. Ο πρώτος που εφάρμοσε το «υπόδειγμα μεταβλητών» του Parsons στην προβληματική περί «ανάπτυξης» και εισήγαγε τη διχοτομία παραδοσιακός/σύγχρονος ήταν ο B. Hoselitz. Βλ. *Sociological Factors in Economic Development*, The Free Press, Glencoe 1960.

7. Βλ. S. N. Eisenstadt, *Modernisation: Protest and Change*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1965, T. Parsons, *Societies: Evolutionary and Comparative perspectives*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1966, του ίδιου, *Structure and Process in Modern Societies*, The Free Press, Glencoe 1960, και B. Hoselitz, *όπ.π.*

8. Βλ. J. Jung, «Class Struggles in El Salvador», *New Left Review*, No 122, July-August 1980, σελ. 3-25, G. Black, «Central America: Crisis in the Backyard», *New Left Review*, No 135, September-October 1982, σελ. 5-34, M. Taussing, «Peasant Economics and the Development of Capitalist Agriculture in the Cauca Valley, Colombia», στο J. Harris (ed.), *Rural Development. Theories of Peasant Economy and Agrarian Change*, Hutchinson Univ. Library for Africa, 1982, σελ. 178-205, D. Goodman and M. Radcliff, *From Peasant to Proletarian, Capitalist Development and Agrarian Transitions*, Basil Blackwell, London 1981, C. Scott, «Peasants, Proletarianization and the Articulation of Modes of Production», *Journal of Peasant Studies*, 3, 3, April 1976, σελ. 321-341.

9. Βλ. K. Marx, Preface στο *A Contribution to the Critique of Political Economy*, στη συλλογή *Early Writings*, Penguin Books, 1975. Πρβλ. με την ελληνική έκδοση, K. Μαξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, Πρόλογος.

10. Βλ. K. Marx & F. Engels, *The German Ideology, Collected Works*, τόμ. 5, Lawrence & Wishart, London 1976, σελ. 52-54 και σελ. 74-75. Πρβλ. και με την ελληνική έκδοση, K. Μαξ & Φ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μτφ. K. Φιλίνης, Gutenberg, Αθήνα χ.χ.

11. Βλ. K. Marx & F. Engels, *Manifesto of the Communist Party*, στη συλλογή *The Revolutions of 1848*, Penguin Books, 1973, σελ. 72-73. Πρβλ. με την ελληνική έκδοση, K. Μαξ & Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Πλανήτης, Αθήνα χ.χ.

12. Βλ. Κ. Marx, *Capital*, τόμ. 1, Lawrence & Wishart, London 1974, σελ. 714-15. Πρβλ. με την ελληνική έκδοση, Κ. Μαξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 1, μτφρ. Γ. Σκουριώτη, Αναξιμανδρός, Αθήνα χ.χ., σελ. 835-837.

13. Η νομοτελειακή αντίληψη της κοινωνικής εξέλιξης, ο μαρξιστικός ντετερμινισμός, έχει επισημανθεί με τον έναν ή τον άλλο τρόπο από νωρίς τόσο από τους αντιπάλους όσο και τους οπαδούς του μαρξισμού. Για μια πρόσφατη διαπραγμάτευση του προβλήματος και σύντομη επισκόπηση της σχετικής συζήτησης, βλ. S. Stojanovic, «The Ethical Potential of Marx's Thought», στο T. Bottomore (επιμ.), *Modern Interpretations of Marx*, B. Blackwell, Oxford 1981, σελ. 170-187. Βλέπε επίσης E. Hobsbawn, «Marx and History», *New Left Review*, No 143, Jan. - Febr. 1984, σελ. 39-50, E. Meiskins Wood, «Marxism in the Course of History», *New Left Review*, No 147, Sept. - Oct. 1984, σελ. 95-107.

Η μαρξιστική θεωρία χαρακτηρίστηκε, μεταξύ άλλων, ως «κοινωνικός δαρβινισμός». Βλ. για τη σχετική συζήτηση L. Colletti, «Marxism as Sociology», στο *From Rousseau to Lenin*, New Left Books, London 1976, ιδίως σελ. 17-30. Για την έννοια του «εξελικτικού μαρξισμού» ως συστηματικού «υλιστικού εξελικτισμού» βλ. G. Lichtheim, *Marxism, A Historical and Critical Study*, Routledge & K. Paul, London 1964, σελ. 145-256. Βλέπε επίσης M. N. Αντωνοπούλου, «Η Εξδοχή του Εξελικτικού Μαρξισμού στην Ελλάδα και η Αμφισβήτησή της» (1930-1945), *Τα Ιστορικά*, No 10, 1989, ιδίως σελ. 127-130.

Αλλά ο όρος «εξελικτικός μαρξισμός» έχει στο παρελθόν χρησιμοποιηθεί και με άλλη έννοια. Έχει χρησιμοποιηθεί σε αντιπαράθεση προς τον όρο «επαναστατικός μαρξισμός», προκειμένου να υποδηλωθεί η αντίληψη της σταδιακής μεταρρυθμιστικής διαδικασίας σε αντίθεση προς την επαναστατική διαδικασία μετάβασης από ένα κοινωνικό καθεστώς σε ένα άλλο. Η σχετική συζήτηση αφορούσε ειδικότερα το πρόβλημα της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, η οποία έγινε στο πλαίσιο της Β' Διεθνούς. Βλ. σχετικά, R. Luxemburg, «Social Reform or Revolution», στο D. Howard (επιμ.), *Selected Political Writings of R. Luxemburg*, Monthly Review Press, London 1971, σελ. 52-134.

14. Βλ. U. Melotti, *Marx and the Third World*, Macmillan, 1977, σελ. 12. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι υπεύθυνοι για τον ευρωποκεντρισμό είναι οι μαθητές του Μαξ. Θεωρεί, εξάλλου, τη μονογραμμική αντίληψη για την εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας, που το εξελικτικό σχήμα συνεπάγεται, ως μια μονομέρεια της θεωρίας, η οποία μπορεί να ξεπεραστεί με την υιοθέτηση ενός «πολυγραμμικού» ιστορικού σχήματος, το οποίο και προτείνει. Ανάλογη λίγο ως πολύ είναι η αντίληψη που υποστηρίζεται από πολύ πρόσφατες αναδιατυπώσεις της θεωρίας, σύμφωνα με τις οποίες η ανελαστική διαδοχή των σταδίων δεν χαρακτηρίζει την ιστορία όλων των επιμέρους κοινωνιών, ισχύει όμως για την ανθρώπινη ιστορία ως σύνολο. Αυτό σημαίνει ότι, κατά την αντίληψη αυτή, οι εν λόγω τρόποι παραγωγής αποτελούν ένα είδος ιστορικού «καταλόγου», ο οποίος εξαντλεί τις ιστορικές δυνατότητες κοινωνικής οργάνωσης. Βλ. Y. I. Semenov, «The Theory of Socio-Economic Formations and World History», στο E. Gellner (επιμ.), *Soviet and Western Anthropology*, London 1980, σελ. 29-58 και E. Gellner, «A Russian Marxist Philosophy of History», στο ίδιο, σελ. 59-84. Πρβλ. επίσης Ch. Betram, «International Competition in Historical Materialism», *New Left Review*, No 183, Sept. - Oct. 1990, σελ. 116-128.

15. Βλ. V. I. Lenin, *The Development of Capitalism in Russia*, κεφ. VI, *The Mission of Capitalism*, *Collected Works*, τόμ. 3, Lawrence & Wishart, London 1960, σελ. 596.

16. Βλ. Ph. Corrigan, et al., *Socialist Construction and Marxist Theory. Bolshevism and its Critique*, Macmillan, 1978, σελ. 30.

17. Βλ. Β. Ι. Λένιν, *Οι Θέσεις του Απρίλη*, εκδ. Ειρήνη, Αθήνα 1975, ιδίως σελ. 4 και 26. Αυτή η θεαματική μεταστροφή του Λένιν βρήκε απροετοίμαστο το μπολσεβίκικο κόμμα, αρκετοί από τους ηγέτες του οποίου αντέδρασαν έντονα, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση τον Κάμενεφ, ο οποίος υποστήριξε ότι δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί το αστικοδημοκρατικό στάδιο. Αλλά μια προσεκτική μελέτη των θέσεων του Απρίλη αποκαλύπτει ότι και ο ίδιος ο Λένιν δεν ήταν σαφής στην άποψή του για κάποιο διάστημα. Έτσι, ενώ υποστήριζε κατηγορηματικά ότι είχε ολοκληρωθεί η αστικοδημοκρατική επανάσταση, δεν ήταν σαφής, τουλάχιστον αρχικά, για την άμεση μετεξέλιξή της σε σοσιαλιστική. (Βλ. *ό.π.*, σελ. 32-34, όπου απαντάει στις αντιρρήσεις του Κάμενεφ). Παρά αυτή την αρχική τάλαντευση του Λένιν, οι θέσεις του Απρίλη καταγράφηκαν ιστορικά ως η αντίληψη που έθετε επί τάπητος το ζήτημα της πραγματοποίησης της σοσιαλιστικής επανάστασης. Βλ. Επιτροπή της Κ.Ε. του ΚΚΣΕ, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος (Μπ) της Σοβιετικής Ένωσης*, ελληνική μετάφραση, Βουκουρέστι χ.χ., σελ. 193.

18. Βλ. Ινστιτούτο Μαρξισμού - Λενινισμού της ΚΕ του ΚΚΣΕ, *Κομμουνιστική Διεθνής. Σύντομη Ιστορική Μελέτη*, εκδ. Ελεύθερη Ελλάδα, 1973, σελ. 292-300.

19. Σύμφωνα με το πρόγραμμα που ψήφισε το VI Συνέδριο της Διεθνούς,

«...όλες οι χώρες στο Πρόγραμμα χωρίστηκαν σε τρεις βασικούς τύπους:

Σε χώρες του πολύ αναπτυγμένου καπιταλισμού, για τις οποίες σαν βασική πολιτική απαίτηση έμπαινε το άμεσο πέρασμα στη δικτατορία του προλεταριάτου.

Σε χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού, με μη ολοκληρωμένους ακόμα τους αστικοδημοκρατικούς μετασχηματισμούς, για μερικές από αυτές τις χώρες το Πρόγραμμα πρόβλεπε τη δυνατότητα λίγο πολύ γρήγορης μετεξέλιξης της αστικοδημοκρατικής επανάστασης σε επανάσταση σοσιαλιστική, για τις άλλες πρόβλεπε διάφορους τύπους προλεταριακών επαναστάσεων με μεγάλο όγκο καθηρόνων αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα.

Σε αποικίες, μισοαποικίες και εξαρτημένες χώρες, το πέρασμα εδώ στη δικτατορία του προλεταριάτου θεωρούνταν δυνατό μόνο σαν αποτέλεσμα μιας ολόκληρης περιόδου μετεξέλιξης της αστικοδημοκρατικής επανάστασης σε επανάσταση σοσιαλιστική...»

Βλ. *ό.π.π.*, σελ. 297-298.

20. Βλ. V. I. Lenin, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*, Progress Publishers, Moscow 1968, σελ. 172.

21. *Ό.π.π.*, σελ. 256.

22. Βλ. R. Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Routledge & K. Paul, London 1971, κεφάλαια XXVII και XXVIII.

23. Βλ. P. Baran, *The Political Economy of Growth*, Penguin, Harmondsworth 1973 (πρωτοδημοσιεύθηκε το 1957), P. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, Monthly Review Press, New York 1968 (πρωτοδημοσιεύθηκε το 1942).

24. Βλ. C. Furtado, *Development and Underdevelopment*, University of California Press, Berkeley 1964, F. H. Cardoso & E. Faletto, *Dependency and Development in Latin America*, University of California Press, Berkeley 1979 (πρωτοδημοσιεύθηκε το 1969), R. Stavenhagen, «Seven Erroneous Theses about Latin America», στο L. H. Horowitz, et. al., *Latin American Radicalism*, Vintage Books, New York 1969, T. Dos Santos, «The Crisis of Development Theory and the Problem of Dependence in Latin America», στο H. Bernstein (ed.), *Underdevelopment and Development*, Penguin, Harmondsworth 1973 (πρωτοδημοσιεύθηκε το 1968), A. G. Frank, «Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology», στο *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, Monthly Review Press, New York 1969.

25. Βλ. T. Dos Santos, *ό.π.π.*, A. G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Monthly Review Press, New York 1967, του ίδιου, «Economic Imperialism», στο *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, *ό.π.π.*, R. Rhodes (ed.), *Imperialism and Underdevelopment*, Monthly Review Press, New York 1970, R. Owen & B. Sutcliffe (eds.), *Studies in the Theory of Imperialism*, Longman, London 1972.

26. Βλ. I. Wallerstein, *The Capitalist World Economy*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1979, A. Εμμανουήλ, *Η Ανιση Ανταλλαγή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, Σ. Αμίν, *Η Συνσώρευση σε Παγκόσμια Κλίμακα*, 2 τόμ., Νέα Σύνορα, Αθήνα χ.χ., του ίδιου, *Η Ανιση Ανάπτυξη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1976.

27. Ο όρος οικονομικό πλεόνασμα, σύμφωνα με τον ορισμό του P. Baran, ο οποίος και εισήγαγε τον όρο (βλ. P. Baran, *The Political Economy of Growth*, *ό.π.π.*, σελ. 132-157), είναι η διαφορά ανάμεσα στο προϊόν που παράγεται από μια κοινωνία και το προϊόν που καταναλώνεται. Κατανάλωση σ' αυτή την περίπτωση θεωρείται και η παραγωγική κατανάλωση, η ανάληψη δηλαδή των μέσων παραγωγής, μηχανών κ.λπ., κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας. Με άλλα λόγια, πλεόνασμα μιας κοινωνίας είναι το μέρος εκείνο του συνολικού προϊόντος που δεν καταναλώνεται, αλλά αποθεματοποιείται για μελλοντικές επενδύσεις και μελλοντική κατανάλωση.

28. Βλ. A. G. Frank, *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, *ό.π.π.*

29. Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Κούβας (ιδρύθηκε το 1925) μετά το 1935 υποστήριζε το καθεστώς Batista, ο οποίος όχι μόνο το νομιμοποίησε (1938), αλλά διόρισε και δύο σημαίνοντα μέλη του σε υπουργικές θέσεις. Το 1952 η δικτατορία Batista έθεσε πάλι εκτός νόμου το Κομμουνιστικό Κόμμα. Η εξέγερση του Κάστρο και η επικράτηση της επανάστασης το 1959 έγινε χωρίς καμία υποστήριξη από το Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο μάλιστα χαρακτήρισε αρχικά τον Κάστρο τυχοδιώκτη.

30. Βλ. A. G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, *ό.π.π.*, του ίδιου, *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, *ό.π.π.* Σε μεταγενέστερα έργα του ο Frank τροποποίησε εν μέρει τις αρχικές του απόψεις.

31. Βλ. λ.χ. E. Laclau, «Feudalism and Capitalism in Latin America», *New Left Review*, No 67, May/June 1971.

32. Σχετικά με την κρίση της νεομαρξιστικής προβληματικής βλ. Ν. Μουζέλης, *Σκέψεις γύρω από την κρίση της Κοινωνιολογίας της Ανάπτυξης*, στο Σ. Μάππα (επιμ.), *Κριτική και Εγκώμιο των Θεωριών Ανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1989.

33. Βλ. F. Frobel, et. als., *The New International Division of Labour*, Cambridge Univ. Press, 1980, R. Jenkins, *Divisions Over the International Division of Labour*, *Capital & Class*, No 22, 1984 και Σ. Αντωνοπούλου, *Ο Μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας και το Οικιστικό Φαινόμενο, 1950-1980*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, κεφ. 1.

34. Βλ. A. Lipietz, «Towards Global Fordism», *New Left Review*, No 132, March/April 1982, U. Menzel, *Das Ende der Dritten Welt und das Scheitern der grossen Theorie*, Edition Suhrkamp, Frankfurt 1992.